Barcode : 5010010087039
Title - lashanaavalii
Author - vindhyaeswari prasada dvivedi
Language - Hindi
Pages - 443
Publication Year - 1919
Barcode EAN.UCC-13

Lakshanavali

लक्षणावली 419

श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता

Udayanacharya

—०*×०—

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालीयपुस्त-
कालयाध्यक्षेण पण्डितविन्ध्येश्वरी-
प्रसादशर्मणा संस्कृता ।

—०**०—

यह पुस्तक ब्रजभूषणदास और कम्पनी के
पुस्तकालय में मिलेगी ।

बनारस ।

—*—

Published
by
BRAJ. B. DAS & CO.
BENARES.
Raj-Rajeswari Press.
1897.

All rights reserved.

अथ

उदयनाचार्यविरचिता

लक्षणावली[1]।

—०*×*०—

श्रीनृसिंहो विजयते।

प्रणम्य पार्वतीनाथं(२) नित्यविज्ञानमीश्वरम् ।
द्रव्यादिसर्वमेयानां करिष्ये लक्षणावलीम् ॥

अभिधेयः पदार्थः । स द्विविधः । भावाभावभेदात् । तत्र नञर्थविषयत्वरहितप्रत्ययविषयो भावः । स च षोढा द्रव्यादिभेदेन । तत्रानित्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाः समवेताः । नित्यद्रव्यसमवायाभावाः समवेतत्वरहिताः । द्रव्यगुणकर्माणि समवेतवन्ति । सामान्यविशेषसमवा-

---

(१) यद्यपि वैशेषिकदर्शनरहस्यरूपतया किरणावल्या अन्ते ऽस्य ग्रन्थस्य सन्निवेशः समुचितस्तथापि वैशेषिकदर्शनानुरागिभिर्भृशं नोदितेन मया तेषां सौलभ्यार्थमत्रैव सन्निवेशितः । अस्य शेषशार्ङ्गधराचार्यकृता टीकाप्युपलभ्यते तदेकपुस्तकोपलम्भात्तन्मुद्रणमुपेक्ष्याधुना मूलमेव मुद्र्यते ॥

(२) पार्वताकान्तं—पा० २ पुस्तके ।

याभावाः समवेतरहिताः । तत्र गुणात्यन्ताभावानधिकरणं द्रव्यम् । मूर्तत्वरहितसमवेतसमवेतत्वरहितमूर्तत्वरहितामूर्तत्वरहितसमवेतजातिमद्वा (१)। गन्धासमवेतगगनारविन्दसमवेतजातिमद्वा (२)। समवेतसमवेतसमवेतं वा (३)। तच्च नवधा भिद्यते पृथिव्यादिभेदेन । तमो द्रव्यं न भवति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वात् । आलोकाभाववत्तमःशब्दवाच्यत्वेन विप्रतिपत्तिविषयतया पक्षत्वम्, आलोकाभावशब्दवाच्यतया सम्प्रतिपत्तिविषयतया साध्ययोगित्वेन सपक्षत्वमिति न पक्षसपक्षयोरैक्यदोषः । तमःशब्दो द्रव्यवाचको न भवति आलोकशब्दान्यत्वे (४) सति आलोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचित्वात् । आलोकाभावशब्दवत् ॥

---

(१) मूर्तत्वरहितं यत् समवेतं गुणादिक तत्समवेतत्वरहिता मूर्तत्वरहितसमवेताऽमूर्तत्वरहितसमवेता या जातिस्तद्वत् ॥

(२) गन्धासमवेता गगनसमवेताऽरविन्दसमवेता च या जातिस्तद्वदित्यर्थः । सत्तामादाय गुणादावतिव्याप्तिरतो गन्धासमवेतेति ॥

(३) समवेतं समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतं गुणादिकं तत् समवेतं यत्र तत् समवेतसमवेतसमवेतमित्यर्थ. ॥

(४) आलोकशब्दस्यालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यालोकवाचित्वात् तत्र च द्रव्यवाचकत्वाद्व्यभिचार इति सल्यन्तम् ।

तत्र गन्धात्यन्ताभावरहिता पृथिवी । करका-समवेतवाजिविषाणसमवेतजातिमती वा (१) । सा द्विविधा नित्यानित्यभेदात् । नित्यः परमाणुरनित्या कार्यरूपा । पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटपटवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः । न च पक्षासिद्धिः । घटो गगनवृत्तित्वरहितपटवृत्तिजातिमान् घटपटव्यतिरेकित्वरहितत्वात् पटवदिति पृथिवीत्वासिद्धिः । न च सत्ताऽसिद्धिः गगनं द्रव्यत्वेतरजातिमत् भूतत्वात् घटवदित्यनुमानात् सत्तासिद्धिः । न च द्रव्यत्वासिद्धिः । गगनादि रूपावृत्तिजातिमत् गुणवत्त्वात् घटवदिति द्रव्यत्वासिद्धिः । कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । तत्र भोगायतनमन्त्यावयवि शरीरम् । शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम् । ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वमपरोक्षत्वम् । अतीन्द्रियत्वं नामाज्ञातसाधनत्वम् । प्रतीयमानतया भोगसाधनं विषयः । इति पृथिवीप्रकरणम् ॥

---

(१) करकायामसमवेता वाजिनि विषाणे च समवेता या जातिस्तद्वतीत्यर्थः ॥

पृथिवीवृत्तित्वरहितहिमकरकावृत्तिजातिमज्जलम् । तन्नित्यानित्यभेदाद् द्विविधम् । जलत्वं नित्यवृत्ति हिमकरकावृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः । करका गगनवृत्तित्वराहितहिमवृत्तिजातिमती स्नेहाधिकरणत्वात् हिमवत् इति करकायां तत्सिद्धिः । अनित्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । शरीरं वरुणलोके । जलपरमाणवः पारम्पर्येण शरीरारम्भकाः इन्द्रियारम्भकत्वात् पार्थिवपरमाणुवत् । इन्द्रियारम्भकत्वं तु रसनस्याप्यत्वात् सिद्धम् । रसनमाप्यं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रसस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । सक्तुरसाभिव्यञ्जकसलिलवदिति । रसनसिद्धिस्तु रसोपलब्धिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वात् रूपोपलब्धिवदिति । विषयस्तु सरित्समुद्रादिर्हिमकरकादिः । न च करकायाः काठिन्यात् पार्थिवत्वमाशङ्कनीयम् । अनन्तरमेव स्वभावापगमादिति । इत्यापःप्रकरणम् ॥

रसात्यन्ताभावसमानाधिकरणरूपाधिकरणं तेजः । करकावृत्तित्वरहितविद्युदाकरजवृत्तिजातिमद्वा । विद्युत्तेजः करकावृत्तित्वरहिताकरजवृत्तिजातिमती

वा विद्युद्व्यतिरिक्ताकरजान्यत्वरहितत्वात् आकरजवत् । आकरजं सुवर्णादि । ननु सुवर्णादिकं पार्थिवं नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वात् घृतवत् । अनेन पार्थिवत्वसिद्धावाकरजवृत्तिजातिमत्त्वसाधनेऽपि विद्युत्तेजसो न तैजसत्वसिद्धिरिति चेन्न । सुवर्णादिकमपार्थिवम् अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि अनुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादितिप्रत्यनुमानेनापार्थिवत्वसिद्धौ असांसिद्धिकद्रवत्वेन तत्सिद्धिः । अन्यथा पार्थिवत्वे द्रवत्वमत्यन्ताग्निसंयोगे उच्छिद्येतेति तर्कोऽनुसरणीयः । तच्च द्विविधम् । नित्यमनित्यं चेति । तेजस्त्वं नित्यवृत्ति विद्युदाकरजवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति नित्यत्वसिद्धिः । साधितं तेजस्त्वम् । अनित्यं त्रिविधम् । शरीरादिभेदेन । शरीरमादित्यलोके तस्यापि पूर्ववत्सिद्धिः । इन्द्रियं रूपोपलम्भकं चक्षुः । रूपोपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावादिति तत्सिद्धिः । कर्तृप्रेर्यं करणम् । धातुवाच्या क्रिया । चक्षुः तैजसम् रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् आलोकवत् । विषयस्तु भौमादिः । इति तेजःप्रकरणम् ॥

रूपात्यन्ताभावाधिकरणस्पर्शाधिकरणो वायुः । विप्रतिपन्नः स्पर्शः रूपरहितद्रव्यवृत्तिः स्पर्शत्वरहितशब्दान्यत्वरहितत्वात् शब्दवादिति वायुसिद्धिः । स च द्विविधः । नित्यानित्यभेदेन । वायुत्वं नित्यवृत्ति नित्यवृत्तित्वरहितवायुत्वान्यत्वरहितत्वात् पृथिवीत्ववदिति तत्सिद्धिः । कार्यं त्रिविधं शरीरादिभेदेन । वायुत्वं शरीरवृत्ति बाह्येन्द्रियवृत्तिजातित्वात् सत्तावदिति तत्सिद्धिः । स्पर्शोपलम्भकमिन्द्रियं वायवीयं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये स्पर्शस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । व्यजनपवनवदिति । विषयस्तु उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानभूतः प्राणस्तु शरीरादिप्रेरणहेतुर्वायुः । इति वायुप्रकरणम् ॥

शब्दात्यन्ताभावानधिकरणं नभः । संयोगजन्यजन्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणं वा । शब्दः क्वचिदाश्रितः गुणत्वाद्रूपवत् । न च शब्दस्य स्पर्शवदाश्रयः स्पर्शासहकारित्वात् बुद्धिवदिति । न च कालाद्याश्रयः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवदिति परिशेषात्तत्सिद्धिः । इत्याकाशप्रकरणम् ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितपरत्वासमवायिसमवायिमूर्तत्वरहितः कालः । गगनम् अनियतपरत्वासमवायिसमवायित्वरहितमूर्तत्वरहितज्ञानसमवायित्वरहितत्वद्द्रव्यान्यत् अमूर्तत्वादात्मवदिति तत्सिद्धिः । इति कालप्रकरणम् ॥

अनियतपरत्वासमवायिसमवायिनी मूर्तत्वरहिता दिक् । कालो विशेषगुणरहितो मूर्तद्रव्यान्यः मूर्तत्वरहितत्वात् आकाशादिवदिति तत्सिद्धिः । इति दिक्प्रकरणम् ॥

ज्ञानात्यन्ताभावरहित आत्मा । परत्वासमवायिसमवायित्वरहितशब्दासमानाधिकरणकार्याश्रयो वा । ज्ञानं क्वचिदाश्रितं गुणत्वाद्रूपवदिति तत्सिद्धिः । न च शरीरेन्द्रियाणां तदाश्रयत्वं कार्यत्वात् घटवदिति । कार्यस्य तदाश्रयत्वे स्वर्गाद्यर्थितया ज्योतिष्टोमाद्युपदेशो न स्यात् । न च मनसस्तदाश्रयत्वं करणत्वाच्चक्षुर्वत् । स द्विविध ईश्वरानीश्वरभेदात् । अङ्कुरादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटवदिति ईश्वरासिद्धिः । द्वितीयस्त्वहंप्रत्ययवेद्यः स च नाना व्यवस्थावचनादिति । इत्यात्मप्रकरणम् ॥

स्पर्शराहितत्वे सति मूर्तं मनः। विशेषगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति मूर्तं वा । पृथिवीवृत्तिपृथिवीत्वराहितवृत्तिवृत्तित्वराहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् विशेषगुणः। आत्मप्रतीतिः करणसाध्या अपरोक्षप्रतीतित्वात् रूपोपलब्धिवदिति तत्सिद्धिः । इति मनःप्रकरणम् । इति द्रव्यपदार्थः ॥

संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगासंयोगसमवेतवान् गुणः । विभागाजन्यविभागासमवायिसमवेतत्वरहितविभागाविभागसमवेतवान् गुणः । रूपं संयोगाजन्यसंयोगासमवायिसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतत्वरहितसंयोगसमवेतवत् रूपत्वरहितसंयोगान्यत्वरहितत्वात् संयोगवदिति गुणत्वसिद्धिः । चतुर्विंशतिप्रकारो रूपादिभेदेन । रसासमवेतनीलपीतसमवेतवद्रूपम् । गुणत्वे सति चक्षुर्मात्रग्राह्यं वा । तत्सप्तप्रकारम्। न च रूपग्राहकं चक्षुश्चक्षुर्मात्रग्राह्यं रूपमित्यन्योन्याश्रयत्वम् । नयनगोलकाधिष्ठानत्वेन चक्षुर्निरूपणात् । शुक्लो रसासमवेतनीलसमवेतवान् शुक्लत्वराहितनीलान्यत्वराहितत्वात् नीलवदिति रूपत्वसिद्धिः । नीलं स्वमात्र-

समवेतवत् स्वमात्रसमवेतत्वरहितनीलान्यत्व-
रहितत्वात् घटवदिति नीलत्वजातिसिद्धिः । नी-
लत्वरहितघटत्वात्यन्ताभावत्वरहितः स्वशब्दार्थः ।
गुणत्वे सति रसनग्राह्यो रसः । स च षोढा माधुर्या-
दिभेदेन । क्षीरेक्षुगुडसलिलेषु माधुर्यादिसाम्ये-
ऽपि अवान्तरजातिभेदस्य विद्यमानत्वात् वि-
शेषगुणत्वसिद्धिः । गुणत्वे सति घ्राणग्राह्यो
गन्धः । जलादावौपाधिकी गन्धप्रतीतिर्न स्व-
भावत इति विशेषगुणत्वसिद्धिः । जलं न ग-
न्धाधिकरणं पाकजरूपानधिकरणत्वात्तेजोवत् ।
वायोः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचारः । गुणत्वे
सति त्वगिन्द्रियग्राह्यः स्पर्शः । स त्रि-
विधः । शीतोष्णानुष्णाशीतभेदात् । नन्वनुष्णा-
शीतस्पर्शस्य कथं विशेषगुणत्वं तस्य पृथिवीवा-
युसाधारणत्वात् पाकजत्वापाकजत्वाभ्यामवान्त-
रजातिभेदेन विशेषगुणत्वे नैमित्तिकद्रवत्वस्याप्य-
त्यन्ताग्निसंयोगे सत्युच्छेदानुच्छेदाभ्यामवान्तर-
जातिसद्भावेन विशेषगुणता स्यात्। ततश्च नैमि-
त्तिकद्रवत्वस्य सामान्यगुणपाठो निरर्थकः स्यात् ।
अनुष्णाशीतस्पर्शस्य वा पाठः स्यात्। ततश्च वायो-

र्बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणपाठो निरर्थकः स्यात् । सेयमुभयतः पाशारज्जुः । मैवम् । अवान्तरजातिभेदस्य क्षीरेक्षुगुडमाधुर्यादिवदनुभवासिद्धत्वात् । अन्यथा महान्धकारे स्पर्शोपलम्भमात्रेण वायुर्वातीति प्रत्ययो न स्यात् । न चैवं सति नैमित्तिकद्रवत्वस्यावान्तरजातिभेदानुभवः । वायुस्पर्शः पृथिवीवृत्तित्वरहितगुणत्वव्याप्यजातिमान् अपाकजस्पर्शत्वात् तेजःस्पर्शवदित्यनुमानात् । पृथक्त्वासमवेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणैकद्रव्यसमवेतवती संख्या । आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगोचरा मतिरतो द्वित्वं ततो जायते द्वित्वत्वप्रमितिः स्वतोपि परतो द्वित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इतिधीरियं निगदिता द्वित्वोदयप्रक्रिया । संख्यासमवेतत्वरहितसंख्यासमवायिसमवेतवत् परिमाणम् । शब्दासमवायिकारणसमवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतपरिमाणासमवायिसमवेतत्वरहिताधिकरणं पृथक्त्वम् । विभागासमवेतत्वाभावाविरोधिसमवेतप्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणसमवेतत्वानधिकरणगुणत्वसाक्षाद्

व्याप्यजात्यधिकरणं संयोगः ? । विभागासमवे-
तसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दास-
मवायिसमवेतवान् वा संयोगः । संयोगासम-
वेतसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतशब्दा-
समवायिसमवेतवान् विभागः । विशेषणतया प-
रप्रत्ययनिमित्तं परत्वम् । विशेषणतया अपर-
प्रत्ययनिमित्तमपरत्वम् । अर्थप्रकाशो बुद्धिः । य-
स्मिन् सत्यनुरागस्तत् सुखम् । यस्मिन् सत्यनुद्वे-
षस्तद्दुःखम् । प्रार्थना इच्छा । ज्वलनात्मको द्वेषः ।
प्रयत्न उत्साहः । आद्यपतनाममवायिकारणं गुरु-
त्वम् । आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम् । पृ-
थिवीवृत्त्यवृत्तिरसमानाधिकरणवृत्तिशब्दावृत्तिगु-
णत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान् स्नेहः । द्रवत्वनिष्ठ-
त्वरहितात्मविशेषगुणनिष्ठत्वरहितपरत्वापरत्वात्य-
न्ताभावप्रतियोगिसत्तावान्तरजातिमदसमवायिका-
रणं स्नेहः । द्रवत्वरहितध्वंसान्यत्वविशेषगुणमात्र-
जनकरहितात्यन्ताविशेषगुणरहितभावत्वं समवा-
यिकारणं ? स्नेहः । संग्रहादिहेतुः । गगनसमवेतस-
मवेतत्वरहितमूर्तामूर्तसमवेतसमवेतवान् संस्कारः ।
विहितक्रियया साध्यः पुंगुणो धर्मः । निषिद्धक्रि-

यया साध्यः पुंगुणोऽधर्मः । गुणत्वे सति श्रोत्रग्राह्यः शब्दः । इति गुणपदार्थः ॥

संयोगासमवेतसंयोगासमवायिसमवेतवत् कर्म । तच्च पञ्चविधम् । उत्क्षेपणादिभेदेन । तत्राधोदेशविभागोर्ध्वदेशसंयोगजनकं कर्म उत्क्षेपणम् । ऊर्ध्वदेशविभागाधोदेशसंयोगजनकं कर्मापक्षेपणम् । अग्रदेशविभागमूलदेशसंयोगजनकं कर्माकुञ्चनम् । मूलदेशविभागाग्रदेशसंयोगजनकं कर्म प्रसारणम् । उत्क्षेपणाकुञ्चनं च प्रयत्नजनिष्ठं न च गमनस्यापि प्रसङ्गादप्रयत्नजं कर्म गमनम् । ननु पञ्चैव कर्माणीति नोपपद्यते भ्रमणादीनां सत्त्वादिति चेन्न । भ्रमणादयोपि कर्मविशेषा इत्युक्तं शास्त्रकृद्भिः ॥

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणसमवेतं सामान्यम् ॥

समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणरहिताः समवेतरहितसमवेता विशेषाः ॥

नित्यः सम्बन्धः समवायः । समवेतत्वरहितसर्वान्योन्याभावसमानाधिकरणाभावो वा ॥

नञर्थविषयप्रत्ययविशेषोऽभावः । स च चतुर्धा भिद्यते। प्रागभावः प्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति । उत्तरैकावधिरभावः प्रागभावः। पूर्वैकावधिरभावः प्रध्वंसाभावः । तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्याभावः । उभयावधिरहितसंसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः ॥

तर्काम्बराङ्कप्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।
वर्षेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥
विद्यासन्ध्योदयोद्रेकादविद्यारजनीक्षये ।
यदुदेति नमस्तस्मै कस्मैचिद्भिश्वतस्त्विषे ॥

इति श्रीमदुदयनाचार्यविरचिता लक्षणावली समाप्ता ।

—०*०—

बनारस संस्कृतसीरीज़

अर्थात्

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	रु०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्ववार्त्तिकम् खण्ड १०	१०	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यं स-भाष्यं खण्ड ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपाद भाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयं खण्ड ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्ड ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्ड २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपा-दप्रणीतभाष्यसहितम खण्ड २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्ड ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्ड २	२	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्र-म् सभाष्यं खण्ड ३	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम्	१	०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	०	०

इनसे अधिक अनेक प्रकारकी संस्कृत हिन्दी और अंग्रेजी आदि पुस्तकें हमारे यहां मिलती हैं जिनको अपेक्षित हो नीचे लिखेहुए पतेपर पत्र भेजें ॥

व्रजभूषणदास और कम्पनी
चांदनीचौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।